

BOLANING O'Z-O'ZINI ANGLASHI VA MOTIVATSION SOHASINING RIVOJLANISH JARAYONI

Tursunova Saida Baxodir qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Maktabgacha ta'lim fakulteti

530-22-guruh talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Maktabgacha ta'lim tizimini yaxlit uzluksiz ta'lim tizimining muhim bo'g'ini sifatida yanada takomillashtirish, bolalarni har tomonlama intellektual, ma'naviy-estetik va jismoniy rivojlantiruvchi zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy etish, ularning maktabga tayyorgarlik darajasini tubdan oshirish maqsadida bolaning o'z-o'zini anglashi va motivatsion sohasining rivojlanish jarayoni hamda emotsiya va uning rivojlanishi haqida bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *motiv, emotsiya, diqqat, hissiyot, bilish jarayonlari, xotira, xulq, tadqiqot, tarbiya, hissiyot.*

Insonning psixik rivojlanishi, uning shaxs sifatida shakllanishi o'zini o'zi anglashining, ya'ni o'zini jismoniy, ma'naviy hamda ijtimoiy mavjudot sifatida anglashining qaror topishi bilan bog'liq.

O'zini-o'zi anglashning rivojlanishi har bir bolada o'ziga xos tarzda kechadi. Biroq barcha bolalarda, odatda, hayotning birinchi yili oxiriga kelib, o'zini-o'zi anglashning paydo bo'lganini tasdiqlovchi belgilar kuzatiladi: bola o'zini, o'z tanasini uni o'rab turgan fazodan ajrata boshlaydi. O'zini-o'zi anglashning keying rivojlanishi bolaning o'z xohishlari va umuman, faoliyati motivlarini anglashi bilan bog'liq bo'adi. O'z faoliyatining motivlarini anglash bolaga o'zini-o'zi anglashning keyingi bosqichiga o'tishga, ya'ni o'z harakatlaridan ajrata olishga yordam beradi.

Dastlab bola o'zini faoliyat sub'ekti sifatida anglamaydi. "Doniyor sakrayapti", "Sevinch uxlamochi", - ilk bolalik yoshidagi bolalar o'zi haqida deb aytishadi.

Hayotning 3-yili o'zini-o'zi anglash rivojidagi muhim bosqich bo'lib hisoblanadi. Chunki bu davrda bola avvallari predmctga mahkam biriktirib qo'ygan harakatni asta-sekin undan ajrata boshlaydi. Bu hodisa birdan, o'z-o'zidan ro'yobga chiqmaydi. Uning amalga osliisliiga sabab bolaning awalgi predmetli harakatini yangi sharoitlardaa bajarishi va uni boshqa predmetlarga ko'chirishidir. "Men o'ynayapman", "Men kiyinayapman", "Men ovqai eyapman" degan gaplami hamda "o'zim" degan so'zni 3 yoshi. bolaning nutqida tez-tez uchratishimiz mumkin. O'zini uchinchi shaxs olmoshi bilan ifodalashdan "men" olmoshini ishlatishga o'tisbi ilk bolalik davrining eng muhim yutuqlaridan biridir. Ba'zi psixologlar, (L.I.Bojovich), hatto, ilk bolalik davrining oxiriga Kelib paydo bo'luvchi "Men" tizimi va uni yuzaga keltiradigan mustaqil harakai qilish ehtiyoji, o'z "Men"ini ro'yobga chiqarishi, namoyon etish ehtiyoji ushbu davrda yuzaga keluvchi eng markaziy yangi tuzulma, deb

hisoblashadi. Bu tuzilma ketidan paydo bo'luvchi tuzilmalar orasida o'ziga-o'zi baho berishning yuzaga kelishi bolaning shaxs sifatida rivojlanishida o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxs shakllanishining dastlabki bosqichlarida, ya'ni ilk bolalik davrining oxiri va bog'cha yoshining boshidagi o'ziga-o'zi baho berishning genezisida (yuzaga kelishida) bolaning kattalar bilan bolgan muloqoti hal qiluvchi ahamiyatga ega boiadi. Bola o'zining imkoniyatlari haqida adekvat bilimga ega boimaganligi tufayli kattalarning unga bergan bahosini qabul qiladi. Boshqacha aytganda, bola o'zini kattalar orqali, ularning bola haqidagi fikri orqali baholaydi.

Bola bu davrda o'ziga-o'zi baho berishda toialigicha kattalarning fikriga suyanadi. O'zi haqidagi mustaqil tasavur elementlari esa biroz keyinroq paydo bo'ladi.

Maxsus taqiqotlarning ko'rsatishicha, (B.G. Nechaev va b.) ushbu elementlar dastlab shaxsiy sifatlar, ahloqiy fazilatlarini baholashda emas, balki predmetli va tashqi xususiyatlarini baholashda namoyon boiadi. Bu esa harakatlarning predmetdan toiiq ajralib chiqmaganligini ko'rsatadi.

Bog'cha yoshidagi bola shaxsining rivojlanishida ancha sezilarli bo'lgan o'zgarish o'zga kishining tashqi xususiyatlarini baholashdan shaxsiy xususiyatlarini baholashga o'tishida ifodalanadi. Barcha yosh guruhlardagi bolalarda o'zlaridan ko'ra o'zga shaxslarni ob'ektivroq baholashlari kuzatiladi. Biroq bu erda ham ma'lum bir farqlar uchraydi. Jumladan, katta bog'cha yoshidagi bolalar "Sizlarning orangizdagi eng yaxshi bola kim?" degan savolga odatda "Men" deb javob bermaydilar. Ammo bu bolaning o'ziga-o'zi beradigan bahosi pasayganini bildirmaydi. Bolalarning bunday javobni bermasliklariga sabab shundaki, bu yoshda ular ko'pincha maqtanchoqlik yaxshi emasligini biladilar. Agar o'zlarini ijobiy tomondan baholamoqchi boisalar, buni ko'pincha bilvosita amalga oshiradilar. Masalan, "Sen yaxshi bolamisan yoki yomon bolamisan?" degan savolga bolalar (bog'chaning katta guruh bolalari) "Yaxshi" yoki "Yomon" deb javob bermaydilar, buning o'miga "Bilmadim... Men kattalarga quloq solaman", "Men ham 100 gacha sanashni bilaman", "Men doim navbatchilarga yordam beraman" deb aytadilar.

Bog'cha yosh davrida o'ziga-o'zi baho berish emotsional xarakteriga ega bo'ladi. Bolaning boshqalarga beradigan bahosi ham shunday xususiyatga ega bo'ladi. Bola uni o'rab tuigan kattalardan qaysi biriga ishonch his etsa, mehri tovlansa o'sha kishiga ijobiy baho beradi.

Katta bog'cha yoshidagi bolalar ulami o'rab turgan kattalarning ichki olamiga baho berishga harakat qiladilar. O'rta va kichik bog'cha yoshidagi bolalardan farqli ravishda kattalarning ichki olamiga anchagina chuqur va differentsiallashgan baho beradilar.

Aniqlanishicha bolaning guruhda egallagan mavqei uning o'ziga o'zi beradigan bahosiga ta'sir etadi. Masalan, guruhdagi mavqei unchalik baland bo'lmagan bolalarda o'ziga juda yuqori baho berish, aksincha guruhdagi mavqei ancha yaxshi bo'lgan bolalarda o'zini past baholash tendentsiyasi kuzatiladi. Bog'cha yoshining oxiriga kelib, bolaning atrofdagilarga beradigan bahosi ancha chuqur, to'liq detallashgan va kengaytirilgan tus ola boshlaydi.

Bu o'zgarishlar shu bilan tushuntiriladiki, katta bog'cha yoshidagi bolalarda odamlarning ichki olamiga qiziqish ortib boradi, ular baho berishda muhim bo'lgan mezonlarni o'zlashtirib boradilar, tafakkur va nutqlari rivojlanib boradi.

Bog'cha yoshidagi bolaning o'ziga-o'zi beradigan bahosida unda rivojlanib borayotgan g'urur va uyat tuyg'ulari ham aks etadi. O'zini-o'zi anglashning rivojlanishi bolaning bilish va motivatsion sohalari shakllanishi bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Mana shu sohalarning rivojlanib borishi natijasida bola ham o'zini, ham o'zi egallab turgan vaziyatni anglashga qodir bo'la boshlaydi, ya'ni unda o'zining ijtimoiy "men"ini anglash shakllanadi. Bu hodisa bolaning keyingi yosh bosqichiga o'tishida hamda uning maktabga psixologik tayyorligida muhim rol o'ynaydi. Bog'cha yoshining oxiriga kelib bolaning o'zgalarga va o'z-o'ziga beradigan bahosidagi mustaqillik, tanqidiy ruh ancha o'sadi. Bog'cha yoshidagi bolaning motivatsion sohasi aktiv rivojlanib boradi. Kichik bog'cha yoshidagi bolaning xulq— atvori ilk bolalik davrlarida unchalik farq qilmaydi. Bu davrda ham bolalar asosan situativ emotsiyalari va xohish—istaklari ta'sirida harakat qiladilar, biror harakatni bajara turib ular nima uchun shunday qilayotganliklarini to'liq tushunmaydilar va tushuntira olmaydilar. Katta bog'cha yoshidagi bolalarning xatti —harakatlari ancha aniq tarzda ro'y beradi. Har xil motivlar bog'cha yoshining turli bosqichlaridagi bolalarni aynan bir harakatni amalga oshirishga undaydi. Masalan, 3 yoshli bola o'yinchoqlarini yuvishidan maqsadi suv o'ynash bo'lsa, 6 yoshli bolaning maqsadi o'yinchoqlarni toza qilish, onasiga yordam berishdan iborat bo'ladi.

Bog'cha yosh davrida motivatsion sohada aynan shu daviga xos motivlar paydo bo'ladi. Bular orasida bolaning kattalar olamiga bo'lgan qiziqishi ularga o'xshashga harakat qilishi bilan bog'liq motivlar ham mavjud.

Maxsus tadqiqotlar (L.Z.Neverovich va b.)ning ko'rsatishicha, o'z tabiatiga ko'ra ijtimoiy bo'lgan motivlar bog'cha yoshidayoq ancha katta, hatto, shaxsiy manfaat va faoliyatning tashqi, protsessual tomonlariga qiziqish kabi motivlardan ham kattaroq undovchi kuchga ega bo'lishi mumkin. Biroq tabiatan va mazmunan ijtimoiy bo'lgan motivlar spontan ravishda tasodifiy, o'z-o'zidan yuzaga kelmay, balki kattalarning tarbiyalovchi ta'siri ostida shakllanadi.

Demak, bog'cha yosh davrida xulq-atvoming yangi motivlari paydo bo'ladi. Bu motivlar muayyan o'zaro munosabatlarga kirishib, bir-biriga bog'langan holda motivlar

ierarxiasini hosil qiladi. Motivlar ierarxiyasi bog'cha yosh davridagi bolaning motivatsion sohasida paydo bo'luvchi va uning rivojlanishida juda muhim o'rin egallovchi tuzulma bo'lib hisoblanadi.

Motivlar ierarxiyasidagi motivlarning bir-biriga o'zaro tobe bo'lib bog'langanligi tufayli bola muhim, lekin ancha zerikarli vazifani bajarish uchun ayni damda unga qiziqarli bo'lib ko'ringan mashg'ulotdan voz kechishi mumkin.

Bog'cha yosh davrida faoliyat motivlari ma'lum bir tizimga tushib, ayrim motivlar boshqalaridan ustun kela boshlaydi. Qanday motivning ustun kelishi bola hulqatvorining yo'nalishini belgilab beradi. Bog'cha yosh davrida bola shaxsining o'zagi endigina shaklanayotgan bo'lsa ham shu davrda bolalar hulq-atvorida ma'lum bir yo'nalganlik kuzatila boshlaydi. Bu yo'nalganlik harxil — egoistik yo'nalganlikdan tortib, individualistik, ijtimoiy yo'nalganlikkacha bo'lishi mumkin (albatta, ushbu yoshning imkoniyatlari doirasida).

Bog'cha yoshida ba'zi bolalar hulq-atvorida yaratuvchanlik, ayrim bolalarda esa buzg'unchilikka, iste'molchilikka bo'lgan mayllar yorqin namoyon bo'ladi. Tarbiyachi va otalar bunday mayllarni tez payqab olishi lozim. Chunki bu salbiy xususiyatlarni o'z vaqtida korektsiya qilish, ijtimoiy jihatdan qadrlanadigan ehtiyoj va motivlarni shakllantirish, har bir bola uchun o'z-o'zini namoyon etishga sharoit yaratish imkoniyatini beradi. Bola faoliyati atrof olamni va o'zini bilishi, kattalar va tengdoshlar bilan bo'lgan munosabat jaiayonida xilma-xil emotsiya hamda hissiyotlarni o'zidan o'tkazadi. U atrofda muayyan berayotgan hamda o'zi qilayotgan narsalariga muayyan munosabatda bo'ladi. Ana shu munosabat bolada ma'lum bir emotsiya va hissiyotlarni tug'diradi. Emotsiya va hissiyotlar ham voqelikni aks ettirishning o'ziga xos shakli. U bolaning atrof olamga bo'lgan munosabati, biror-bir ehtiyojning qondirilishi yoki qondirilmaslgi tufayli vujudga keluvchi ichki kechinmalarida namoyon bo'ladi.

Emotsiya va hissiyotlar rivojlanishining quyidagi umumiy yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin: bola hayotiy vaziyatining o'zgargarishiga bog'liq ravishda emotsional holatlarning shakllanishi; emotsiyalar asosida oila hissiyotlarning shakllanishi; emotsiya va hissiyotlarning shaxsiy tuzilmalar orasida yangi tuzilma sifatida shakllanib borishi.

Emotsiya va hissiyotlarning ontogenezdagi rivoji muayyan o'z qonunlariga ega:

✓ Dastlab, ontogenezdagi oddiy kechinmalarni ifodalovchi emotsiyalar paydo bo'ladi. Bu kechinmalar tabiiy ehtiyojlarning qondirilishiga bog'liq ravishda vujudga keladi (qondirilsa - ijobiy, qondirilmasa - salbiy emotsiyalar vujudga keladi). Bunday emotsiyalar hayvonlarda ham mavjud. Biroq boladagi eng oddiy emotsiyalarni hayvonlardagi eng oddiy emotsiyalardan farqlash kerak. Chunki emotsiyalarning namoyon bo'lish shakli insonda sotsial xarakterga ega. 2 yoshdan boshlab bola uchun shodlik, xursandchilik, umuman ijobiy emotsiyalarni ifodalovchi reaksiyalar eng informativ (ko'p axborot beradigan) bo'lib hisoblanadi. Tajribalardan birida 2-9 yoshdagi bolalarga fotosuratlardan turli mimik reaksiyalarni (hayronlik, jahl, qo'rquv, xursandchilik va boshqalarni ifodalovchi reaksiyalarni) aniqlab olib, so'ngra ko'rsatib berish taklif etilgan. Tajribadan shu narsa

ma'lum bo'ldiki, bolalar birinchi bo'lib xursandchilikni ifodalovchi mimik reaksiyalarni ko'rsatganlar. Demak, dastlab ijobiy emotsiyalarni ifodalovchi mimik reaksiyalarni aniqlash, boshqa reaksiyalar orasida tanish va namoyon etish qobiliyati shakllanadi.

Emotsiya va hissiyotlar rivojlanishi boshqa psixik jarayonlar, ayniqsa, nutqning rivojlanishi bilan bog'liq. Nutq yordamida bola o'z hissiyotlari va emotsiyalarini anglaydi va boshqaradi. Nutq orqali bolalar nafaqat biror narsaga ehtiyoj sezayotganlarini bildiradilar, balki, ma'lum bir tarzda o'z kechinmalarini ifodalaydilar.

Bola emotsiyalarining rivojlanishini muayyan ijtimoiy vaziyatlar bilan bog'liq. Bolaning vaziyatni tushunish, vaziyat va undagi o'zgarishlarni boshdan kechirish muayyan emotsional holatni hosil qiladi. Bola uchun odatiy bo'lgan vaziyatlarning buzilishiga bola hayot tarzi, kun tartibining o'zgarishi sabab bo'lishi mumkin. Bu esa ba'zida stress holatini yuzaga keltiradi. A.I.Mishkis va L.G.Golubevaning ma'lumotlariga ko'ra, bolalar yangi sharoitlarga moslashishi uchun 2 oy talab qilinadi.

Odatiy vaziyatning buzilishi affektiv reaksiyalar shuningdek, qo'rquvni keltirib chiqishi mumkin. Affekt (qisqa muddatli, jo'shqin kechadigan salbiy emotsional reaksiya) bosh miya پوستlog'i boshqaruv funksiyasining sustligi natijasi bo'lishi ham mumkin.

Bolalardagi o'zgarish tormozlanishdan ustun kelishi mumkin. Bola ijobiy emotsiyalarning jo'shqin ifodalanishini tormozlay olmasligi tufayli qarama-qarshi (salbiy) emotsiyalar paydo bo'lishi mumkin. Masalan, jo'shqin xursandchilik ko'pincha yig'ir va ko'z yoshi bilan tugaydi.

Maktabgacha yoshdagi bola faoliyatining vaqt stukturasi emotsiyalarning tutgan o'limi asta-sekin o'zgarib boradi: dastlabki bosqichlarda kechinmalar erishilgan natijaning emotsional bahosi sifatida yuzaga kelsa, keyingi bosqichlarda harakatlarni bajarguncha oldindan emotsional sezish shaklida vujudga keladi.

L.Z. Neverovich o'tkazgan tajribada 4-6 yoshli bolalar ma'lum ketma-ketlikda 19 ta aylanachani terib chiqib piramidalar yasashi kerak edi. Bolalar vazifani nafaqat ishning ahamiyati ularga tushuntirilganda (piramida o'yin o'ynash uchun kerakligi tushuntirilganda), shu bilan birga vaziyatni oldindan emotsional sezish hosil qilinganda yaxshi bajarishgan. Vaziyatni oldindan emotsional sezishni hosil qilish uchun eksperimentator bolalarga rasmlar ko'rsatadi. Birinchi rasmda yoyilib yotgan aylanachalar oldida yig'lab o'tirgan bolalar tasvirlangan ikkinchisida esa yasab bo'lingan piramidalarni xursandchilik bilan o'ynayotgan bolalar aks ettirilgan. Bolalar bilan rasmlarni muhokama qilish ularda berilgan vazifani bajarish yoki bajarmaslik oqibatlari haqida emotsional bo'yoyqdor tasavurlarni vujudga keltiradi. Bu esa bolalarni berilgan vazifani oxirigacha bajarishga undaydi.

A.V.Zaporojes yozganidek, bola rivojlanib borar ekan, affektiv va bilish jarayonlari o'zaro aloqaga kirishadi hamda odamlarga xos hissiyotlarning bir butun funktsional tizimini hosil qiladi. Bu tizim sube'ktga o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini nafaqat oldindan ko'ra bilish, balki ayni vaqtda his etish va shu tariqa faoliyatning murakkab shakllarini adekvat emotsional boshqarish imkonini beradi.

Umuman olganda, bolalar hayotiy vaziyatlarga optimistik munosabatda bo'ladilar, ularga tetik, hayotdan mamnunlik kayfiyati xos. Emotsiya va hissiyotlarning ontogenezdagi rivojlanish qonuniyatlarini, shuningdek, shartlari va yosh xususiyatlarini hisobga olish bolalarda maktabga psixologik tayyogarlikni shakllantirish imkonini beradi.

Maktabga psixologik tayyogarlikning asosiy komponentlaridan biri emotsional tayyogarlikdir. Bu tayyogarlik nafaqat maktabda ta'lim boshlashni xursandchilik bilan kutib olish, balki shu bilan biiga oily hissiyotlarning ancha rivojlangan bo'lishi, bola shaxsining emotsional xususiyatlari shakllangan bo'lishini taqozo qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. O', « O'zbekiston», 1992.
2. I.A. Karimov. Istiqlol va ma'naviyat. O', « O'zbekiston», 1995.
3. I.A. Karimov. Yuksak malakali mutaxassislar — taraqqiyot omili. O', « O'zbekiston», 1995.
4. I.A. Karimov. Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyoti poydevori. O', «Sharq», 1998.
5. Maktabgacha ta'limning davlat standard. O'zPFITI. O', 1995.
6. P. Yusupova. Maktabgacha pedagogika. O', « O'qituvchi», 1996.
7. Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. O', « O'zbekiston», 2000.
8. Uchinchi ming yillikning bolasi. O'quv qo'llanma. O', «Ma'rifat — Madadkor», 2001.
9. Pedagogika fanidan izohli lug'at. (Tuzuvchilar: J. Hasanboyev, X. To'raqulov, O. Hasanboyeva, N. Usmonov). T., «Fan va texnologiyalar», 2009.
10. «Barkamol avlod yili» davlat dasturi. T., « O'zbekiston», 2010. Oilada barkamol avlod tarbiyasi. (O. Hasanboyeva tahriri ostida). T., «Fan va texnologiyalar», 2010.